

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

УДК 811.161.2

Любов Мацько

ДОЛЯ ЯК ЛІНГВОСИНЕРГЕТИЧНА СТИЛІСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Метою статті є спроба лінгвокультурологічного дослідження функціонування лінгвофольклорема **доля** в сучасній українській літературній мові з урахуванням низки функцій мовної свідомості. Серед них онтологічно-відображальна, якою започатковуються ментальні ідеоструктури мовної картини світу; аксіологічно-ціннісна, що визначає ставлення мовця, характер відношень і стосунків мовців; темпорально-стильова, що маркує епоху, час і стильові форми; етично-естетична функція як відповідь на запити соціальних груп мовців; інтерпретаційна як способи і форми тлумачення нового використання фольклорних стилістем.*

У результаті мовну свідомість можна визначати як низку (сукупність) онтологічно, суспільно-соціальних і культурно зумовлених позицій (постулатів, законів, правил), що відображають колективні ціннісні орієнтації. Етнолінгвокультурна свідомість мовців формується у просторі і часі таких сфер: когнітивної, лінгвістичної і соціокультурної.

Ключові слова: українська мова, лінгвостилістика, словник, доля, лінгвосинергетика, Шевченкова мова.

*The purpose of the article is to attempt a linguocultural study of the linguistic folklorem **fate** in contemporary Ukrainian literary language, taking into account a number of functions of linguistic consciousness. Among them, ontological-reflective, which begins the mental ideological structures of the world's linguistic picture; axiological-value, determining the attitude of the speaker, the nature of the relations*

and relations of the speakers; temporal-stylistic, marking the era, time and stylistic forms; ethical and aesthetic function as a response to the requests of social groups of speakers; interpretative methods and forms of interpretation of the new use of folklore stylists.

As a result, the linguistic consciousness can be defined as a series (totality) of ontological, socio-social and culturally predetermined positions (postulates, laws, rules), reflecting collective value orientations. Ethnolinguocultural consciousness of the speakers is formed in space and time in such spheres as cognitive, linguistic and sociocultural.

Key words: *Ukrainian language, linguistic stylistics, vocabulary, fate, linguistic synergetics, Shevchenko's language.*

Основним методом дослідження лінгвокультури *доля* є лінгвостилістичний та лінгвосинергетичний аналізи лінгвокультурологічних полів, яким передують компоненти семантико-контекстуального й аксіологічного підвидів аналізу. Важливою вимогою і умовою лінгвокультурологічного аналізу є дотримання відповідності інтерпретації мовного образу природі поняття, суб'єкта, (чи об'єкта) як культурологічної цінності. В результаті аналізу виокремлюються мовні одиниці, що позначають *реалему* (предметне значення), *ідеологему* (поняття) й культурну її функцію (*культурему*). Так виникає «збіжність креативної енергії автора, читача, тексту» [Сюта 2017: 52].

В українській мові усіх етапів її розвитку і в сучасній літературі поширене слово *доля*. Воно засвідчене у прадавній міфології, казках, приказках, переказах, піснях, фольклорних записах, діалектологічних дослідженнях, у розмовній народній і літературній українській мові. Про це свідчить фундаментальне дослідження Світлани Єрмоленко «Фольклор і літературна мова», в якому сказано: «У ряду поетичних означень до слова *доля* – *злая, лиха, добрая, молодая, лукавая, слухняная, нещаслива, козацькая, чорнобрива, неправдива, святая* спостерігаємо семантичне ускладнення народнопісенного мотиву. У фольклорі мотив *долі* властивий переважно сирітським і наймитським пісням та ще й з негативною конотацією: *Доле моя злая. Чом ти не такая, як людська, чужая?*; *Із-за гори вітер віє, вже моя доля*

в гості їде. Де ж ти, *доля*, була, що мене забула» [Єрмоленко 1987: 28].

Як лінгвоестетичний канон історично дуже давня і багатозначна фольклорема *доля*, диктуючи читачам нормативи мовочуття і мовомислення, у конкретних текстах продукує, так би мовити, «безмовне знання як певний стан людського усвідомлення, в якому усе, що має стосунок до людини, миттєво відкривається – не розуму чи інтелекту, а всій людській істоті в цілому смуга енергії, наявна у людини» [Кастанеда 2017: 198]. Ця «смуга енергії» породжується в тексті як найвищій мовній діяльності, у якому комплексно і паралельно взаємодіють кілька рівновеликих систем: система мови як код, мовлення як мовна діяльність автора, комунікативна інтенція (ідея, задум, стратегія, тактика), дія, середовище, в якому фольклорема «доля» є й лінгвосинергемою. В естетичний канон нової української літературної мови, зокрема в її традиційний поетичний словник, ввійшла народнописенна лексика, широко вживана в поезії Тараса Шевченка. І починає низку таких поетизмів слово «доля»: «доля, воля, душа, дума, думка, святий, слово, мова, вода, сирота, сиротина, мати, серце, око, слово, слава, сльози, Україна, Дніпро, хата, поле, тополя, верба, гай та інш.» [Єрмоленко 2016: 348].

У «Словнику мови Шевченка» стилістема *доля* диференціюється у таких стилістичних значеннях: у граматичній формі позитивного вокативу: «*Лихо мое! Доле моя!; Мамо моя!.. Доле моя!; Доле моя, доле! Де тебе шукати?*; у кличній формі зі значенням вигуку для вираження почуття горя, розпуки: *О доле! – і похилилась, мов тополя; О доле! Доленько моя!*. У прикладкових сполученнях зі значенням очікування, побажань вільного, щасливого, безпечного життя: *доля – воля, доля – доленька, талант – доля, щастя – доля, доля – щастя; Де поділась доля – воля, Бунчуки, гетьмани?* У багатьох поетичних прикладах стилістема *доля* має оцінні атрибути: *Серце мое, доле моя! Соколе мій милий!; Панно, доле моя! Іди ж доле, за журбою, Доле моя нещаслива; О доле! Лукавая доле!; Доле! Доле! Моя ти співаная воле! Моя ти доле чорнобрива! Моя доле*

неправдива...; Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая! Не покидай мене. Из домовини воззову. I думу вольную... О доле! Пророче наш! Моя ти доне!; Над неправдою людською, Над долею злою [Словник мови Шевченка 1964: 197-198]. Багато дослідників, згадуючи Шевченка, звертають увагу на його винятково трагічну життєву долю, сумісну і синергійну з долею рідного краю та його народу. Цитуючи поезію Шевченка «Мені однаково», Сергій Єфремов писав: «Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, щоб так дуже любив свій край, побивався за ним і так до нього рвався. Правда, що взагалі не багато на світі таких великих душ, як у Шевченка, і не часто доводиться їм зазнавати такої *доли* важкої; на власній шкурі перетерпівши все, що *доля* одважувала у нас кріпакові. I талант Шевченка, і його безталання – це надзвичайна трагедія виборної людської натури, що виходить сам-на-сам битися з убивчими обставинами околишнього життя й наостанку силою свого духа таки перемагає їх» [Єфремов 1995: 368].

Час творчості Шевченка, на думку видатного фольклориста і музикознавця Філарета Колесси, це середня доба – золотий вік української народної поезії, що приніс із собою козацькі історичні пісні, думки та буйний розвиток любовної лірики. Оспівана в українських народних піснях тема про козака-сироту, що шукає на чужині *долю* і гине, мабуть, особливо тривожила поета аналогією до його особистої *доли*. Тому вона звучить і в ранніх поезіях «Тече вода в синє море, Та не витікає, Шука козак свою *долю*, а *долі* немає», «Думав *доля* зустрінеться, спіткалося горе» (1838). I в пізніших поезіях: «Шукав *долі* в чужім полі. Та там і загинув» (1840); «Та й пішов, торбину взявши, За синєє море Шукать *долі*» (1848).

Шевченко сам будував морально-філософські підвалини свого життя і своєї творчості. Життєпис Шевченка відтворює той шлях страждань, які рідко випадають на долю однієї людини. «Тарас знав усе горе людське, в тому числі й таємницю смерті, бо читав святі тексти над померлими... I була в малому хлопцеві якась внутрішня сила, що гнала його

до смутно відчуваного світу високої культури» [Попович 2001: 363]. Шевченко все життя думав про несправедливість долі, а тим самим про Божу несправедливість, про недосяжність гармонії й краси у світі або, краще сказати, про те, як цю гармонію і красу вибороти. Тому пише він не тільки про *долі*, в яких легко знайти причину, винного, а й про *долю* як шлях людини в цьому житті через трагедії, зло й несправедливість, – ось той постійний мотив, що не просто турбував, а дошкуляв і пік глибокою раною поетову душу, бо його народ у кріпацтві, у неволі, в недолі.

Особливо зворушливими є словосполучення демінутива *доленько*: *Доленько моя, Матінко моя; О доле! Доленько моя! О Боже мій! О мій єдиний!*; *Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, не лукавий!* [Конкорданція 2001].

Як поетична героїня, Доля відвідала і поетичну творчість Івана Франка у поезії «Три долі»: *І мовила одна (богиня – Доля): «Душе щаслива, Даю тобі талант яркий, Будь сильна ти, і ясна, і мислива, Твій ум живий, твій зір палкий!»* А друга мовила: *«Від мене прийми багатий скарб чуття, Бажання правди не стражденне, Бажання вільного життя»*. І третя мовила: *«Фантазія твоя хай буде многоплідна, А в серці твоїм хай горить Огнем могутнім гордість благородна, Перед ніким чола щоб не корить»* [Франко].

Фольклорну конотацію неймовірної синергії та експресії спостерігаємо у поезіях збірки Лесі Українки «На крилах пісень»: *По світі широкому буде та пісня літати, А з нею надія кохана, Скрізь буде літати, по світу між людьми питати, Де схована доля незнана? Полине за синєє море, полине високо, високо. В небесні простори І, може, спітка тую долю. І може, тоді завітає та доля жадана до нашої рідної хати, До тебе, моя Україно мила, кохана, Моя безталанна мати!* («Гімн»); *Туга даремная!.. Доля таємная Тебе чека; Ясна чи темная? Хто зна яка! Сором хилитися Долі коритися! Час твій прийде З долею битися, – Сон пропаде* («Колискова»); *Ох коли б мені доля судила Хоч побачити ранню зорю* («Безсонна ніч»); *Без доленьки на сім світі марне пропадеши!* («Русалка»); *Мене від тебе доленька жене Немов од дерева одірваний листочок* («Прощай,

Волинь, прощай, рідний куточок») [Леся Українка 2010: 50-61].

В поезії Ліни Костенко «Доля» відображено народне розуміння поняття *Долі* через образ чудернацького базару, де продавалися різні *долі*: *Хто купував собі Долю за гріш, А хто за мільйони. Дехто щастям своїм платив. Дехто платив сумлінням. Дехто золотом золотим. А дехто вельми сумнівним.* Обрана поетесою *Доля* відповіла їй: «*За мене треба платити життям, а я принесу тобі горе... Поезія – рідна сестра моя! Правда людська – наша мати*». Скінчився сон, а *Доля* поетесі зосталась [Костенко 1989: 34]. Доля поетеси нагадує долі великих українців – попередників Ліни Василівни – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та інших великих митців, які справді платили життям, здоров'ям за талановиту долю.

Як свідчить «Етимологічний словник української мови», лексема *доля* належить до праіндоєвропейського лексичного фонду і мала такі прямі і похідні значення:

«*дóля* «частина; талан» (анат.) мигдалик, [ділянка поля, ... дóльник «вид тонічного вірша»], [безділля, бездільний], бездóлець, бездóлля, бездóльний, бездóльник, здóльний, здóльщина, знедóлений, знедóлити, [недóлець] бездóлець Ж недóля; – р., бр. дóля, др. доль, н. dola, ч. dola, ст. dole, слц. dol'a, схв. ст. [dol(a)]; – псл* dolja «частина», пов'язане з dēliti «ділити»; – споріднене з лит. *dalis* «частина» [dalia] «тс. доля, щастя», *dalyti* «ділити, лтс. dala [dalis] «частина», дінд. dalam, тс.; шматок, половина..., доля) (ЕСУМ II. 1985: 107].

Очевидно, що *уділ, частку, долю* чогось (землі, худоби, майна) родина мала давати молодому подружжю на господарювання, і це значно впливало на його життя. Тому в людності формувалося поняття саме *гарної, щасливої долі* як забезпеченого, спокійного життя і відповідно протилежне розуміння *нещасливої, лихої долі – непевного життя, бідкування*. До семантики *долі* причетна і семантика давніх слів *ділити* і *дати, давати, частину, уділ*. Українське слово *дати* походить від праслов'янського *dati* (порівн., д.-інд. «dádāti» дає; лат. «do», лит. «dúoti» [ІУМ 1983: 23]).

Доля – це і етнопсихолінгвальна одиниця, можна сказати: лексема, концепт і водночас лінгвокультурема української мови, що ідентифікує національну мовну особистість, її пошуки сенсу буття. Лінгвокультурема «доля» функціонує переважно у фольклорі, у художніх текстах, народних піснях, приказках, у поезіях, у живому розмовному народному мовленні, що розкривають внутрішній світ думок і почуттів людини. На цьому матеріалі постає уявно-предметний зміст лінгвокультуреми «доля».

«Словник синонімів української мови у двох томах» подає дві лексеми: 1. Доля і 2. Доля із систематикою їхніх синонімічних значень. Перша лексема – концепт: 1. *Доля* охоплює значення – хід подій, напрям життєвого шляху людини, обставини життя: *талан, жереб, щастя* (фолькл.); *судьба, фортуна, планета, планида* (розм.), *уділ*, (істор.). Вони ілюстровані прикладами: *мій латаний талане, доле темна та німа* (І. Франко); *тягне жереб свій злидений* (П. Грабовський); *мені випала щаслива планета* (О. Ковінька); *Нелегкий це припав тобі уділ* (І. Кочерга). Це надає підстави вважати слово «доля» і лінгвосинергеомою, що поєднує, притягує енергетичні струни тексту про особистості, якості, події, факти. Наприклад, глибокі думки про *долю* Тараса Шевченка, нашого народу і мови висловив Іван Дзюба: *«Він [Шевченко] сам був народ, бо жив його життям і поняттями. Це була саме доля, тобто більше, ніж навіть цілковита посвята себе служінню рідному народові. Звідси, з одного боку, гнівне картання соціальної несправедливості, життєвої неправди, з другого, – пристрасне слово про героїчні моменти національної історії, пов'язані з боротьбою за волю, про звитяжний дух народу, ... з метою розбудити приспану національну свідомість і дух народу. Звідси – ... ототожнення вітчизни та її долі з трудящим людом та його долею»...* І про *долю мови як національну цінність* писав Іван Дзюба: *«...мова (те, що закріплене в мові) – це найголовніше і найглибше джерело національної духовності взагалі, і доля мови – це не просто доля літератури та інших пов'язаних зі словом видів мистецтва; це і доля національної духовності ...*

нації взагалі. Зараз у нас дедалі більше говориться про долю рідної мови, і говориться з належною тривогою. Але при цьому нам не можна забувати і про другий бік цієї справи: про духовну й інтелектуальну забезпеченість українського слова на всіх рівнях його побутування» [Дзюба 2008: 584]. Долю нашої землі покриває територія мови Шевченка, тобто української мови.

Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 716 с.

Етимологічний словник української мови: У семи томах. – Т. 2. – К. : АН УРСР, 1985.

Єрмоленко С. Я. Естетичний канон літературної мови // Територія мови Тараса Шевченка. Монографія / С.Я. Єрмоленко. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. – 348 с.

Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С.Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 134 с.

Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 685 с.

Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983.

Кастанеда К. // Всесвіт. – 2017. – №1-2. – С. 198.

Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. A concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko. Редакція й упорядкування Олега Ільницького, Юрія Гавриша. Volume One. Том перший. Shevchenko Scientific Society, USA New York. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton-Toronto. 2001. – 773 с.

Леся Українка. На крилах пісень. Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки «На крилах пісень»). Ч.1. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010.

Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 558 с.

Попович М. Тарас Шевченко. Життєвий шлях, особистість // Нарис історії культури України / М. Попович. – К. : АртЕК, 2001. – 727 с.

Словник мови Шевченка: В двох томах. – Т.1. – К. : Наукова думка, 1964.

Сюта Г. Текст як поняття теорії лінгвосинергетики / Г. Сюта // Культура слова. – 2017. – Вип. 86. – С. 52 – 62.

REFERENCES

- Dziuba, I. (2008). Taras Shevchenko. Life and creativity. Kyiv: Vydav. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya» (in Ukr.)
- Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. In 7 vol. (1985). Vol. 2. Kyiv : AN URSSR (in Ukr.)
- Yermolenko, S. Ya. (2016). Aesthetic canon of literary language. In *Terytoriya movy Tarasa Shevchenka*. Kyiv: Vyd. dim Dmytra Buraho (in Ukr.)
- Yermolenko, S. Ya. (1987). Folklore and literary language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
- Yefremov, S. (1995). History of Ukrainian Literature. Kyiv: Femina (in Ukr.)
- History of the Ukrainian language. Lexics and phraseology. (1983). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
- Kastaneda, K. (2017). *Vsesvit, 1-2*, 198 (in Ukr.)
- A concordance to the Poetis Works of Taras Shevchenko (2001). Vol. One. Shevchenko Scientigic Societu, USA New York. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Esmonton-Toronto (in Ukr.)
- Lesia Ukrayinka. Na krylakh pisen'. Lesia Ukrainka's Dictionary of Languages (on the material of the collection «On the wings of songs») (2010). Ch.1. Luts'k VNU im. Lesi Ukrayinky (in Ukr.)
- Kostenko, L. (1989). Selected. Kyiv: Dnipro (in Ukr.)
- Popovych, M. (2001). Taras Shevchenko. Life way, personality. In *Narys istoriyi kul'tury Ukrayiny*. Kyiv: ArtEK (in Ukr.)
- Dictionary of the Shevchenko language. (1964). In 2 vol. Vol.1. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)
- Siuta, H. (2017). Text as a notion of the theory of linguistic synergetics. *Kul'tura slova*, 86. Kyiv: Vydavnychyy dim Dmytra Buraho (in Ukr.)

Статтю отримано 11.12.2017

Liubov Matsko

THE FATE AS A LINGUAL SYNERGETIC STYLISTEMA OF UKRAINIAN LANGUAGE

The purpose of this article is to attempt a linguocultural study of the role of lingual folklore *fate* in the modern Ukrainian literary language, taking into account a number of functions of linguistic

consciousness. Among them, ontological-reflective, which begins the mental ideological structures of the world's linguistic picture; axiological-value, determining the attitude of the speaker, the nature of the relations and relations of the speakers; temporal-stylistic, marking the era, time and stylistic forms; ethical and aesthetic function as a response to the requests of social groups of speakers; interpretative methods and forms of interpretation of the new use of folk stylists.

The main method of linguistic studies is linguistic and lingual synergetic analysis of linguistic and cultural fields, which are preceded by components of the semantic-contextual and axiological subspecies of the analysis. An important requirement and condition of linguocultural analysis is compliance with the interpretation of the linguistic image of the nature of the concept, subject, (or object) as a cultural value. As a result of the analysis, the linguistic units representing the realem (substantive value), the ideologem (concept) and its cultural function (culturem) are singled out.

In Ukrainian language, in all stages of its development, and in modern literature, the word fate is common. It is certified in ancient mythology, fairy tales, sayings, retellings, songs, folklore records, dialectological studies, in colloquial folk and literary Ukrainian language. This is evidenced by the fundamental study of Svitlana Yermolenko "Folklore and Literary Language", in which says: "In a number of poetic meanings to the word *fate* – *evil, disaster, kind, young, lucid, obedient, unlucky, Cossack, black-browed, false, holy* – observe the semantic complication of folk-verse motive. In folklore, the motive of fate is predominantly orphan and hymy songs, and also with a negative connotation.

УДК 811.161.2

Тетяна Беценко

ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНА СЕМАНТИКА НАЗВ ПОСУДУ В ПОЕТИЧНІЙ МОВІ В. ГОЛОБОРОДЬКА

У статті засвідчено спробу розглянути особливості мовно-образної організації поетичних творів В. Голобородька. Проаналізовано семантику та емоційно-експресивне забарвлення номенів на позначення предметів посуду. Обґрунтовано змістову вагу та конотативні відтінки лексем у поетичному слововживанні, що пов'язані з традиційною культурою побуту українців.